

Bajmócy P. (2023): A hazai településhálózat átalakulása 1870 és 2022 között a 100 legnépesebb város jellemzői alapján, különös tekintettel az Alföldre. CITY.HU Várostudományi Szemle. 3(2), 15–40.

A hazai településhálózat átalakulása 1870 és 2022 között a 100 legnépesebb város jellemzői alapján, különös tekintettel az Alföldre

Bajmócy Péter¹

Absztrakt

Az elmúlt másfél évszázadban számos társadalmi, gazdasági és politikai tényező alakította a hazai településhálózatot, ezen belül a városhálózat struktúráját, melyhez a különböző típusú települések eltérő módon tudtak alkalmazkodni. A 2022. évi népszámlálás települési szintű népességszám adatainak közelmúltbeli publikálása lehetőséget nyújt arra, hogy a hosszú távú időbeli trendeket napjainkig kiterjesszük. Jelen tanulmány egyrészt az ország mindenkori 100 legnépesebb települését tekinti végig az 1870 és 2022 közötti népszámlálások adatai alapján, elsősorban a települések típusait, illetve területiségét középpontba helyezve, másrészt kiemelt figyelmet fordít az Alföld településhálózatának átalakulására. A települési listák változásait meghatározó tényezők között az urbanizáció és a szuburbanizáció jelenségére, a települések funkcionális szerkezetére (bányászat, ipar, mezőgazdaság, turizmus, központi szerepkörök), valamint a politika, ezen belül a településpolitika kérdéseire nyújt kitekintést. Mindennek regionális vonzata is van, melynek középpontjában a változó centrum-periféria relációk, az egyes településhálózati régiók eltérő viselkedése mellett az alföldi városok relatív visszaesése áll. A megyeszékhelyek, ipari városok és a budapesti agglomeráció településeinek előretörése mellett az alföldi agrárvárosok visszaesése jelenti a legmarkánsabb átalakulást. A települések tipizálása mellett – az 1870 és 2022 között eltelt időszak markáns gazdasági-politikai korszakainak megfelelően – alapszintű statisztikai összefüggések feltárására is lehetőség nyílik.

Kulcsszavak: Magyarország, népességszám-változás, urbanizáció, Alföld, városok

¹ egyetemi docens, SZTE TTIK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék,
email: bajmocy@geo.u-szeged.hu

Abstract

In the last one and a half centuries, several social, economic and political factors changed the settlement system, especially the structure of the urban network in Hungary. The different settlements could adapt to these changes in different ways. The recent, settlement-level publication of the 2022 census data can give us possibility to extend the long-term trends until now. This paper gives an overview about the 100 largest settlements of Hungary based on population data of the censuses between 1870 and 2022. The focus will be on the types and the regional character of settlements. On the other hand, it pays special attention to the settlement network of the Hungarian Great Plains (Alföld). As most important factors affected the changes of the settlement lists, the urbanization, the suburbanization, the functions of the towns (mining, industry, agriculture, tourism, urban functions) and the role of politics, especially the settlement development politics should be emphasized. Regional differences are remarkable and determined by the core-periphery relations. The development paths of the cities and towns in different settlement regions are diverse where the relative decline of the Hungarian Great Plains' towns can be observed. Besides the strengthening positions of county seats, industrial towns and agglomeration settlements of Budapest, the decline of the agrarian towns of the Hungarian Great Plains is the most characteristic change. Beyond a typology of settlements, it is also possible to reveal some basic statistical relationships along the characteristic economic and political periods of the one and half centuries between 1870 and 2022.

Keywords: Hungary, population change, urbanization, Alföld (Hungarian Great Plains), towns

Bevezetés

Az eredetileg is differenciált hazai településhálózat jelentős átalakuláson ment át az első hivatalos népszámlálás időpontja óta eltelt másfél évszázadban. A folyamat kísérőjelenségei és okai jól feltártak, több általános mű és esettanulmány is foglalkozik a problémakörrel (Beluszky 2003; Beluszky 2010b; Beluszky, Győri 2004). Az átalakulás kulcsszereplői a városok, a legtöbb időszakban elsősorban a nagy- és középvárosok, melyek az urbanizáció és az iparosodás centrumaivá válva népességvonzó hatásukkal, a falvakból történő bevándorlással és természetesen módon, saját népességük megtartásával növelték népességüket. Ugyanakkor a hazai településállomány differenciáltsága miatt nem minden régióban hatott ugyanúgy az urbanizáció, különösen a többi térségtől karakterisztikusan

eltérő településhálózatú Alföldön zajlott másképp a folyamat. Az Alföld eltérő múltjával, fejlődésével, településhálózatával, az „alföldi úttal” szintén több tanulmány foglalkozik (Becsei 1995, Beluszky 2001).

E cikk ezért nem új folyamatok feltárására, felismerésére vállalkozik, hanem sokkal inkább módszertani jellegű. Egy igen egyszerű, de a hazai geográfiában kevésbé használt módszerrel (Sárfalvi 1991) élve, a települések nagyság szerinti rangjának időbeli változásait elemezve kíván adalékokkal hozzájárulni azon folyamatok megértéséhez, melyek az elmúlt másfél évszázadban meghatározták városaink változásait. Elsősorban a tendenciákra és azok okaira koncentrál: kisebb számításokkal, tér- és időbeli összehasonlításokkal újabb aspektusokból is elemzi az egyébként alapvetően jól ismert helyzetet (Beluszky 2003; Beluszky 2010b; Beluszky, Győri 2004; Beluszky, Kovács 2012; Kovács et al. 2021).

A városok népességszám-változásának trendjei – elsősorban az urbanizáció tömeges szakaszában – szoros korrelációt mutatnak fejlődésükkel, ami a szuburbanizáció időszakában a nagyvárosok vonatkozásában már kevésbé igaz. A települések népességszámának egymáshoz viszonyítása ugyanakkor lehetőséget nyújt arra, hogy a relatív pozíciókban bekövetkező elmozdulásokat kimutassuk. A funkcionális és regionális értelemben differenciált hazai városhálózat pedig jó alapot kínál ahhoz, hogy az 1870 óta eltelt években a legnépesebb városok népességszám-változási trendjei kellően változatosak legyenek, s e különbségek az azóta eltelt időszak társadalmi-gazdasági-politikai környezeteinek függvényében időben is alakuljanak. A tanulmány ezen tér- és időbeli trendek feltárására törekszik, e folyamatok értelmezéséhez járul hozzá néhány kiegészítő gondolattal, illetve kísérletet tesz arra, hogy meghatározza az alföldi városok helyét legnépesebb településeink népességszám-változási folyamataiban.

A városok népességszám-változása Magyarországon 1870 és 2022 között

Az 1870 óta eltelt időszak a modern urbanizáció (szakaszainak) időszaka Magyarországon. Mindez alapvetően határozza meg a legnépesebb települések népesedési trendjeit. A kiegyezés utáni polgári átalakulás és gazdasági fellendülés egyrészt az ország népességének intenzívebb növekedését hozta magával, másrészt megindult az ipar és ezzel együtt a városok szerepének jelentősebbé válása (Beluszky 2008; Beluszky, Győri 2005). A hazai urbanizáció tömeges szakasza időben igencsak hosszúra nyúlt (1870–1990), ám az intenzitása csak néhány időszakban volt kifejezetten erős. Az ipari forradalom és az urbanizáció első szakasza 1870 és 1910 között elsősorban Budapestet és a kialakuló iparvidékeket érintette, de a népesség növekedése volt megfigyelhető a nagy-, a közép- és (részben) a kisvárosokban is. A gyarapodást elsősorban a növekvő

számú ipari és szolgáltatási munkahely generálta, így azokon a településeken, ahol e munkahelyek hiányoztak, ahol a domináns szektor továbbra is a mezőgazdaság volt, a népességnövekedés lassabb ütemben folyt, sőt néhány esetben fogyást is regisztráltak. Ebben az időszakban tehát a főváros, a megyeszékhelyek és az iparvárosok előretörése figyelhető meg. A többi város ugyan növelte a népességszámát, de viszonylagos jelentőségüket tekintve inkább a stagnálás vagy a lassú visszaesés jellemezte őket. Ugyanakkor ebben az időszakban az agrártérségek háttérbe szorulása még nem egyértelmű: ez az időszak az alföldi tanyarendszer virágkora, és azok az alföldi városok, amelyek jelentős tanyasi népességgel rendelkeztek, illetve amelyeknél a tanyás térségekből nem hoztak létre tanyaközségeket a későbbiekben, még jelentős népességnövekedést produkáltak.

A két világháború közötti időszak az előzőhöz hasonló jellemzőkkel bírt, bár a folyamatok intenzitása általában alacsonyabb volt, mint korábban. A második világháború évtizedében ugyanakkor több, a korábbiaktól és a későbbiektől is eltérő trendet figyelhetünk meg. A nagyvárosok népessége általában fogyott. Leginkább a zsidó népesség elhurcolása játszott ebben szerepet, de a kitelepítések és lakosságcserék is negatívan hatottak számos település (pl. Bonyhád, Sopron, Szarvas, Tótkomlós) lakosság számára.

Magyarországon az urbanizáció leggyorsabb időszaka 1949 és 1990 között következett be. Mindezt elsősorban az iparosítás generálta, így az iparfejlesztés pozitív, annak elmaradása pedig negatív módon hatott az egyes városok népességszámára. A népességnövekedés mértéke szoros korrelációban állt a népességszámmal: a leggyorsabb előretörést a megyeszékhelyek produkálták. A korszakban hozták létre a szocialista városokat is, melyek a „semmitől” robbantak be az ország 100 legnépesebb települése közé. Sok, korábban is meglévő iparváros szintén gyors népességnövekedést mutatott. A kisvárosok helyzete azonban ellentmondásos volt. A városhiányos térségekben elhelyezkedő kisvárosok (pl. Bonyhád, Kisvárd, Komárom, Mátészalka, Nagyatád) jelentős ipart kaptak, és különösen 1970 és 1990 között számottevően növelték népességszámukat. Ugyanakkor az agrárjellegüket megőrző települések, ahol az iparosítás kisebb léptékű volt és ahol jelentős volt a tanyasi népesség, csökkenő népességszám mellett relatív értelemben is egyre inkább lemaradtak. Ide tartozik az alföldi kisvárosok zöme, de – többek között – Dunaföldvár, Sárbogárd, Tolna, illetve Mezőkövesd, Sárospatak és Sátoraljaújhyly is. Pozícióvesztésükben szerepet játszott a szocialista településpolitika is.

1990 után új korszak kezdődött a városhálózat fejlődésében. Az urbanizáció lelassult, a kisebb városok szintjén leállt: a modern urbanizáció újabb szakasza indult el Magyarországon, a szuburbanizáció. Mindez a nagyvárosok népességszámának csökkenésében és a városok környékén fekvő települések gyors népességszám-növekedésében

ben mutatkozott meg (Bajmócy 2003; Timár, Váradi 2000). A léptékből adódó különbségek miatt ugyanakkor a legnagyobb mértékben növekvő agglomerációs települések szinte kizárólag Budapest környékén fordulnak elő, így e települések tudtak 1990 után az ország legnépesebb települései közé felzárkózni. Ebben az időszakban a nagyvárosokon kívüli terekben a földrajzi fekvés differenciáló szerepe a legjelentősebb. A nyugati határszél városai javítottak pozícióikon, miként a főbb turisztikai területek nagyobb városai is, ugyanakkor a válságba került korábbi iparvárosok, a periférikus térségek kisvárosai (Horeczki, Molnár, Pirisi 2023; Pirisi 2014; Pirisi 2023), valamint az alföldi városok zöme (Becsei 2007) veszített szerepéből.

Adatbázis, módszertan

A kutatás keretében 3.155 közigazgatásilag önálló település népességszám adatait tekintettem át 1870 és 2022 között, az eddigi 16 népszámlálás adatai alapján. Az adatbázis összeállítása során néhány módszertani problémával kellett szembenéznem. A legfontosabb kérdés az volt, hogy a települések két lehetséges népességszáma közül melyiket vegyem figyelembe. Az egyik lehetőség a jelenlegi közigazgatási területekre visszaszámított népességszámok felhasználása volt, a másik pedig a mindenkor aktuális közigazgatási területek lélekszámának elemzése. Mindkettő mellett szóltak érvek, de végül a jelenlegi közigazgatási területekkel kalkuláltam. Ebben az esetben ugyanis a közigazgatási változások torzító hatása kiküszöbölhető, illetve megkerülhető a csonka, félbeszakadó adatsorok problémája is. Ugyanakkor így olyan népességszám adatokat használtam, melyek az adott korban nem feltétlenül voltak relevánsak.

A két adatsorból egyébként hasonló következtetéseket lehet levonni, ám akadnak sajátos településtípusok, ahol a változások mértéke eltérő lehet a különböző adatsorok alapján. Az 1910. évi népszámlálás adatbázisában például mindkét adatsor szerint hozzávetőleg 9.000 fő volt szükséges ahhoz, hogy – a mai országhatárok között – a 100 legnépesebb település közé kerüljön egy település. Az akkori közigazgatási beosztás alapján ugyanakkor olyan települések is bekerülnének a listába, amelyek a későbbiekben elvesztették közigazgatási önállóságukat, így a népességadataik sem hozzáférhetőek, vagy ha mégis, akkor számos újabb módszertani probléma vetődne fel az elemzésükkel kapcsolatban. Ilyen település az akkori időszak hatodik legnépesebbje, Újpest, de – többek között – Erzsébetfalva, Kispest, Rákospalota, valamint Diósgyőr, Kiskun-dorozsma, Gyoma vagy Endrőd is. Néhány település közigazgatási területe jóval kiterjedtebb volt akkor, mint ma, így nagyobb népességszámmal is rendelkezett. A legfontosabb ilyen csoportot a tanyás alföldi városok jelentették. Más esetekben viszont – a későbbi hozzácsatolások miatt – a jelenlegi közigazgatási terület és az ennek megfelelő

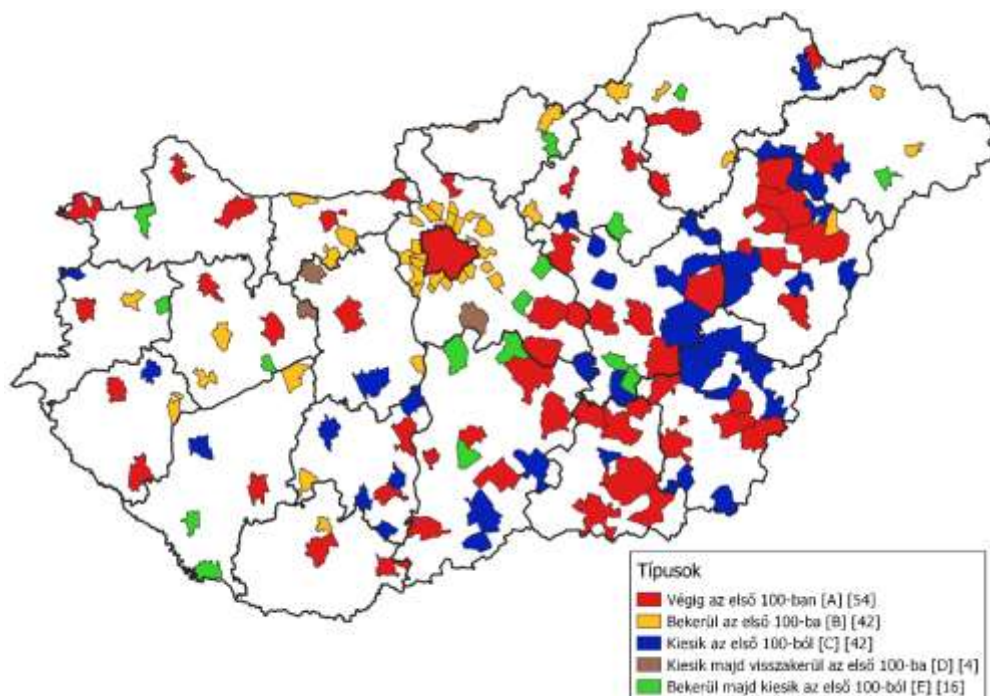
népességszám a nagyobb. A mai közigazgatási határok mellett 1910-ben nagyjából megegyező lélekszámú volt Szarvas és Salgótarján, vagy például Kiskunfélegyháza és Kaposvár mai területen számított népességszáma között másfél-kétszeres eltérés volt az alföldi város javára. Végezetül tehát, a mai közigazgatási területekre visszszámított népességszám adatokat vettem figyelembe (1960-ig a jelenlévő népességet, majd a lakónépességet) és ez alapján határoztam meg a 100 legnépesebb települést minden egyes népszámlálás idején. Az érintettek túlnyomó többsége város, de nagyközségi jogállású településeket (pl. Jászládány, Kunmadaras, Öcsöd) is találunk közöttük, így nem lehet kizárólag a városhálózat átalakulásaként értelmezni a kutatást.

A 100 legnépesebb település a népszámlálások tükrében

Az 1870 és 2022 közötti 16 népszámlálás alkalmával összesen 158 település került be legalább egyszer az ország 100 legnépesebbje közé (*I. ábra, I. melléklet*). E települések megyék szerinti listáját Pest megye vezeti, ahonnan 30 város került be az első százba: legtöbbjük az elmúlt évtizedek szuburbanizációs folyamatainak eredményeként. A listán szereplő települések elég jelentős regionális eltéréseket mutatnak: az alföldi megyék közül Jász-Nagykun-Szolnok 16, Bács-Kiskun 14, Hajdú-Bihar és Békés 13–13 településsel jelenik meg, ugyanakkor a dunántúli és észak-magyarországi megyéket 4–8 (többnyire 4–6) település képviseli (*I. táblázat*). A negatív szélsőséget Baranya és Nógrád jelenti: mindkét megye esetében csupán 3–3 város került be legalább egyszer a 100 legnagyobb település közé. A lista legstabilabb részét az az 54 város alkotja, amelyek 1870 és 2022 között minden egyes népszámlálás alkalmával a 100 legnagyobb település között foglaltak helyet (*I. melléklet*). A főváros, illetve – Salgótarján és Tatabánya, Dunaújváros és Érd kivételével – a megyeszékhelyek és a megyei jogú városok zöme ide tartozik. További 23 település az Alföldön található, és mindössze 9 város (Gyöngyös, Mezökövesd, Sátoraljaújhely és Vác, illetve Mohács, Mosonmagyaróvár, Paks, Pápa és Tata) az ország többi részén. E települések közül kerülnek ki azok is, amelyek legstabilabban ott vannak a legnépesebb városaink között: az 54-ből 29 az első 50 közül sem esett ki sohasem.

1. ábra

Magyarország 100 legnépesebb települése (1870–2022)

Forrás: KSH adatai alapján saját szerkesztés.

A típusok pontos leírását ld. a szövegben és az 1. ábra jelmagyarázatában.

42–42 olyan település van, amelyek 1870-ben még az első 100 között foglaltak helyet, de 2022-ben már nem (kiestek a listáról), illetve amelyek 1870-ben még nem voltak az első 100 város között, de 2022-ben már igen (felkerültek a listára). A bejutók több mint fele (23 település) Pest megyében, azon belül is a budapesti agglomeráció területén található. Közülük 8 település 1949 és 1990, 10 pedig 2001 és 2022 között került a 100 legnépesebb közé, utóbbiak jellemzően a szuburbanizáció következményeként. Pest megye fölényét jelzi, hogy a bekerülő települések száma terén utána következő Borsod-Abaúj-Zemplén és Komárom-Esztergom 3-3 ilyen várost tud felmutatni. Az új szereplők Pest megyén kívüli legnagyobb csoportját a szocialista városok (Dunaújváros, Ajka, Kazincbarcika, Komló, Oroszlány és Tiszaújváros) és az egyéb iparvárosok (Tatabánya, Salgótarján, Ózd, Hatvan, Tapolca) adják. Rajtuk kívül mindössze néhány klasszikus

kisváros (Dombóvár, Sárvár, Mátészalka, Kisvárda) és Balaton-parti település (Siófok, Keszthely) került fel a listára. Speciális eset az egyetlen vidéki agglomerációs város, a Debrecen melletti Hajdúsámson, mely 2022-re a 100 legnépesebb település közé került, valamint Komárom, melynek Magyarországon maradt része fejlődött új várossá 1920 után.

1. táblázat

Magyarország 100 legnépesebb települése megyénként (1870–2022)

<i>Magye</i>	<i>Összes</i>	<i>A</i>	<i>B</i>	<i>C</i>	<i>D</i>	<i>E</i>	<i>1870-2022 között javít</i>	<i>1870-2022 között stagnál</i>	<i>1870-2022 között ront</i>
Budapest	1	1						1	
Pest	30	4	23		1	2	25		3
Fejér	4	1	1	1	1		2		2
Komárom-Esztergom	5	2	3				3		2
Veszprém	6	2	2		1	1	4		1
Győr-Moson-Sopron	4	3				1	1	1	1
Vas	4	1	1	1		1	2		1
Zala	4	2	1	1			3		1
Baranya	3	2	1				2		1
Somogy	5	1	1	1		2	2		1
Tolna	8	2	1	5			2		6
Borsod-Abaúj-Zemplén	8	3	3	1		1	4		3
Heves	4	2	1			1	1	1	1
Nógrád	3		1		1	1	1	1	
Hajdú-Bihar	13	6	1	6			2		11
Jász-Nagykun-Szolnok	16	5		9		2	1		13
Szabolcs-Szatmár-Bereg	7	1	2	3		1	3		3
Bács-Kiskun	14	6		5		3	1		10
Békés	13	5		8					13
Csongrád-Csanád	6	5		1					6
<i>Összesen</i>	<i>158</i>	<i>54</i>	<i>42</i>	<i>42</i>	<i>4</i>	<i>16</i>	<i>59</i>	<i>4</i>	<i>79</i>

Forrás: KSH adatai alapján saját számítás.

A: 1870 és 2022 között minden népszámlálásnál a száz legnépesebb település között található.

B: 1870-ben nincs az első száz település között, de később bekerül és ott is marad.

C: 1870-ben az első száz település között van, de később kiesik és 2022-ben sincs ott.

D: 1870-ben és 2022-ben is az első száz település között van, de egyes köztes években kiesik.

E: 1870-ben és 2022-ben sincs az első száz település között, de egyes köztes években szerepel a listán.

A 100-as listáról kieső települések csoportjai szintén karakteresek. A 42 kieső település közül 32 az Alföld hat megyéjében található. Közöttük olyan városok (pl. Gyomaendrőd, Kisújszállás, Mezőberény, Túrkeve) is akadnak, amelyek korábban az 50 legnépesebb település listáján is szerepeltek. Az Alföldön belül legnagyobb számban Jász-Nagykun-Szolnok (9) és Békés (8) megyék települései kerültek ki a körből. Az alföldi városok pozícióvesztése folyamatos volt 1880-tól kezdve, de a legtöbbjük – több mint felük – 1949 és 1990 között esett ki a 100 legnépesebb település közül. Az Alföldön kívül a Tolna megyei szereplők (Bátaszék, Bonyhád, Dunaföldvár, Tamási, Tolna) alkotják a legnagyobb csoportot. Rajtuk kívül az egész országban mindössze 5 település említhető meg: a csak 2022-re kieső Sárbogárd és Sárospatak mellett olyan városok (Kőszeg, Marcali, Zalaszentgrót), amelyek már 1910 előtt kihullottak.

A három főbb típus mellett találunk olyan városokat is, amelyek 1870-ben és 2022-ben is az első 100 település listáján szerepelnek, de közben ideiglenesen kiestek onnan. Mindössze 4 ilyen város van (Balassagyarmat, Dabas, Mór és Várpalota), és mindegyikük 1949 és 1980 között került vissza. Végezetül, 16 olyan település is található a vizsgált körben, melyek sem 1870-ben, sem 2022-ben nem voltak az első 100 listáján, de közben – akár néhány évtizeden keresztül – igen. E települések nem mutatnak sem térbeli, sem település karakter szerinti koncentrációt, sőt a bekerülésük ideje és a jelenlétük hossza alapján is igen különbözőek. Többnyire 1–3 népszámlálás alkalmával voltak az első 100 között: ennél hosszabb ideig csak Bátonyterenye, Lajosmizse, Nagykáta, Nyírbátor és Tisza-földvár (5–5 alkalommal), illetve Heves (8 alkalommal) szerepelt a listán. Általában éppen csak bekerültek: a 80. hely környékéig már csak elvéve törtek előre. A legmagasabbra (1960-ban a 77. helyre) Bátonyterenye jutott.

Az első népszámlálás óta eltelt időszakot jól elkülöníthető történeti-demográfiai szakaszokra oszthatjuk: a 100 legnépesebb település népességgrangjának időbeli változásait ezek mentén elemezzük. A dualizmus időszakában (1869–1910) egyértelmű az Alföld dominanciája, mind a 100 legnépesebb város között előforduló települések száma, mind a megyei szinten összesített pontszámok alapján (2. táblázat). Ez utóbbi mutató esetében az adott évben legmagasabb népességgel rendelkező településnek 100 pontot, a másodiknak 99 pontot... a 100. legnépesebbnek pedig 1 pontot adtam, majd az egyes települések pontszámait megyék szerint összegeztem.

2. táblázat

Magyarország 100 legnépesebb településének összesített pontszámai* megyénként (1870–2022)

Város/település	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1980	1990	2001	2011	2022	(2012-2022) (1870-1980)	Maximális előpontra
Budapest	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	1	-
Pécs	277	278	264	270	266	328	347	381	414	427	602	622	631	772	869	1242	4,04	2022
Egyszerű	151	150	151	157	152	188	119	110	120	174	184	184	188	188	178	174	1,17	1900, 2001
Komárom-Esztergom	120	114	109	117	168	170	182	198	214	243	277	283	287	279	271	275	2,33	1990
Veszprém	144	136	128	126	128	120	128	139	149	234	259	286	300	397	276	258	1,81	1990
Győr-Ménfőcsanak	231	225	214	212	214	226	231	235	232	235	235	235	238	239	248	256	1,33	2022
Vás	80	85	73	86	107	118	104	118	103	81	87	105	108	105	89	97	1,38	1941
Zala	141	138	150	152	155	161	157	163	168	189	205	208	234	213	208	197	1,45	1990
Borsod-Abaúj-Zemplén	148	146	148	149	147	140	143	144	144	205	205	199	198	189	182	166	1,38	1960, 1970
Somogy	52	63	66	82	91	85	86	85	87	102	122	126	139	136	142	139	2,44	2011
Tolna	280	280	270	204	200	181	181	133	144	307	320	356	379	362	350	322	0,49	1870, 1880
Borsod-Abaúj-Zemplén	234	201	229	280	297	302	307	320	315	199	368	385	366	329	283	252	1,26	1960
Pécs	153	156	152	176	190	205	198	204	195	206	206	211	209	200	191	184	1,23	1980
Nógrád	7	58	68	78	92	94	94	91	76	113	136	135	132	108	95	78	3,64	1970
Hajdú-Bihar	520	482	461	461	450	418	434	458	449	399	346	368	333	308	295	280	0,57	1870
Jász-Nagykun-Szolnok	649	654	665	620	572	577	588	511	513	428	343	313	289	282	269	243	0,39	1890
Szolnok-Szatmár-Bereg	125	112	113	131	140	152	181	196	180	168	137	162	170	161	145	132	1,17	1941
Bács-Kiskun	433	492	507	486	487	491	501	496	494	442	391	354	343	345	322	306	0,67	1890
Békés	712	694	707	669	620	612	603	560	535	493	368	344	328	309	282	246	0,38	1870
Csongrád-Csanád	483	484	481	464	454	481	421	414	419	397	374	354	338	330	314	300	0,62	1880

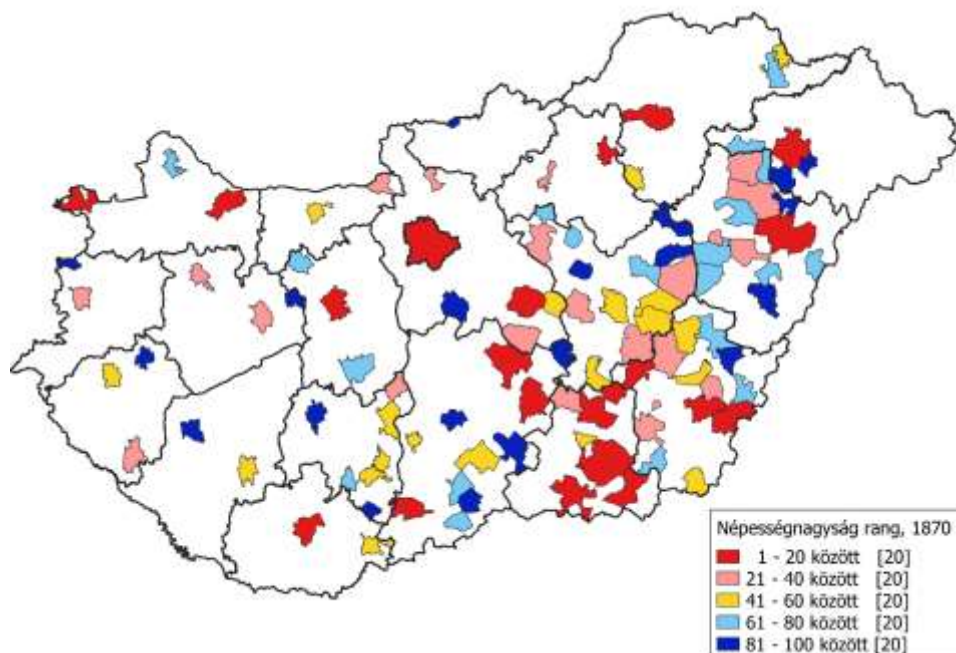
*A megyei összesített pontszámok esetében az adott évben legmagasabb népességgel rendelkező település 100, a második 99... a 100. legnépesebb 1 pontot kapott, majd az egyes megyék településeinek pontszámait összegeztem.

Forrás: KSH adatai alapján saját számítás.

A megyei összesített pontszámok alapján kialakult rangsor első öt helyén a dualizmus időszakában minden évben az öt, szűkebben vett alföldi megye állt, ugyanakkor Nógrád, Somogy, Vas és Veszprém megyék pontszámai igen alacsonyok voltak. A trendek azonban már mást vetítettek előre: miközben Komárom-Esztergom, Somogy, Vas, az észak-magyarországi megyék, illetve Szabolcs-Szatmár-Bereg pontszáma jelentősen emelkedett 1870 és 1910 között, addig Békés, Csongrád-Csanád, Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok, Tolna és Veszprém esetében csökkentek az értékek. Számos kisebb megyeszékhely (Nyíregyháza, Solnok, Szombathely, Zalaegerszeg, Kaposvár), az iparvárosok közül Tatabánya, Salgótarján és Ózd, a kis- és középvárosok közül pedig például Nagykanizsa, Sárvár, Balassagyarmat, Hatvan, Mezőkövesd, Kisvárda, Tiszakécske és Kiskunmajsa lényegesen javított a helyezését. A helyezésüket gyorsan rontó városok között sok az alföldi (pl. Baja, Békés, Derecske, Gyula, Jászapáti, Létavértes, Mindszent, Nádudvar, Sarkad, Szarvas, Túrkeve), de néhány dunántúli kisváros (pl. Bátaszék, Dunaföldvár, Tata) is jelentősen visszaesett (2–3. ábra).

2. ábra

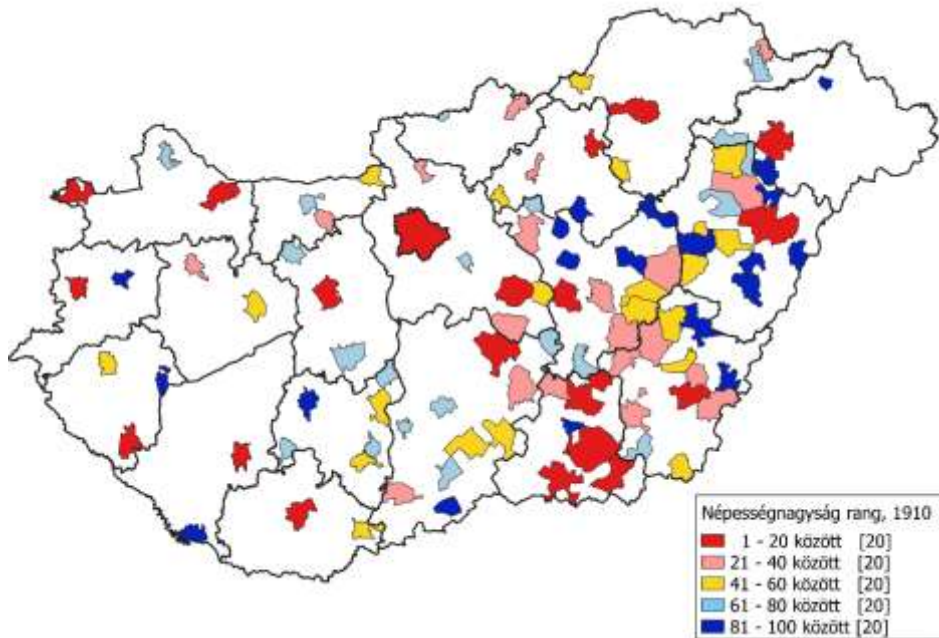
Magyarország 100 legnépesebb települése 1870-ben

Forrás: KSH adatai alapján saját szerkesztés.

3. ábra

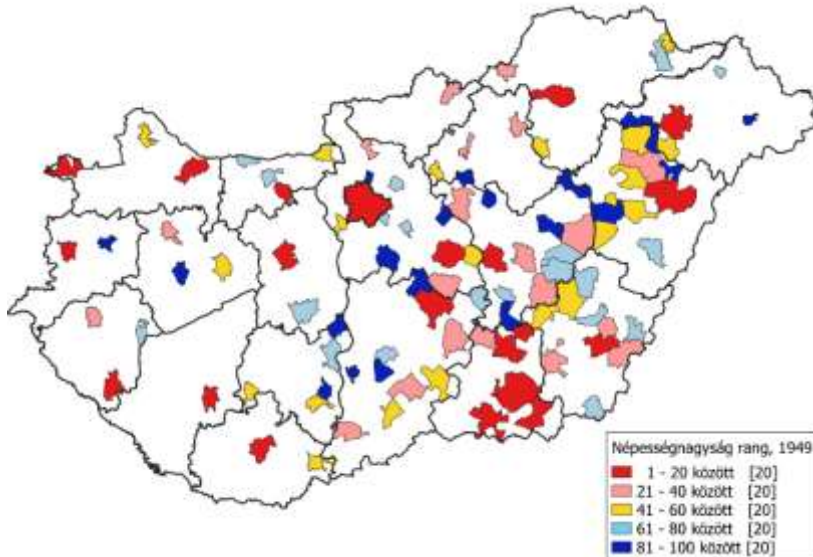
Magyarország 100 legnépesebb települése 1910-ben

Forrás: KSH adatai alapján saját szerkesztés.

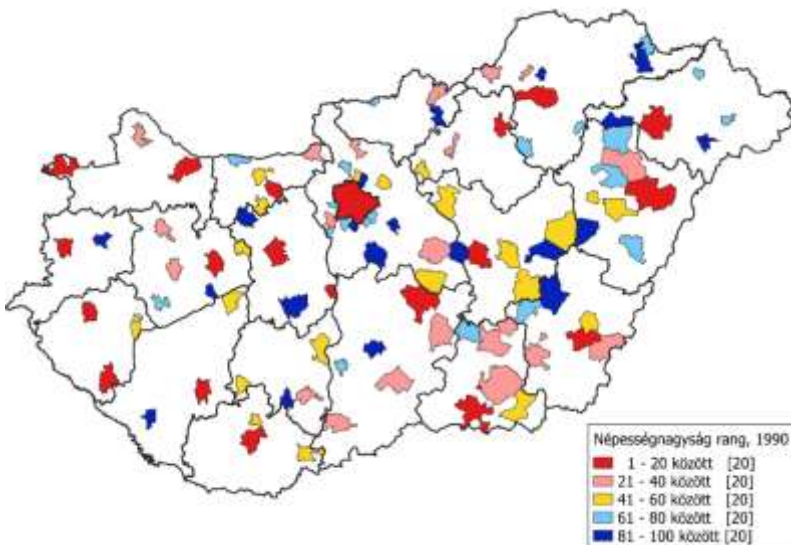
A két világháborút is magába foglaló négy évtizedben (1910-1949) hasonló trendek figyelhetők meg. Megyei szinten elsősorban Pest, Komárom-Esztergom, Veszprém és Szabolcs-Szatmár-Bereg növelte az összesített pontszámát, miközben jelentős visszaesés tapasztalható Csongrád-Csanád, Fejér, Jász-Nagykun-Szolnok, Nógrád, Tolna és – különösen – Békés esetében. Az öt alföldi megye (Szabolcs-Szatmár-Bereg kivételével) a tendenciák ellenére megőrizte az első öt helyet – ezen belül Békés az elsőt – az összesített pontszámok alapján. Települési szinten sokat javítottak rangjukon az iparvárosok (Tatabánya, Ózd), a budapesti agglomeráció „első fecskéi” (Érd, Gödöllő, Vecsés), továbbá egyes dunántúli (Mosonmagyaróvár, Komárom, Dombóvár) és alföldi kisvárosok (Kiskunhalas, Tiszaföldvár, Sarkad, Berettyóújfalú és Hajdúhadház). A jelentős visszaesők között domináns alföldi városok (Battonya, Gyomaendrőd, Kalocsa, Kunszentmárton, Szarvas, Tótkomlós) mellett csak a határ mellé került Sátoraljaújhely, illetve a tolnai Dunaföldvár és Tolna említhető meg (3–4. ábra).

4. ábra
Magyarország 100 legnépesebb települése 1949-ben

Forrás: KSH adatai alapján saját szerkesztés.

5. ábra
Magyarország 100 legnépesebb települése 1990-ben

Forrás: KSH adatai alapján saját szerkesztés.

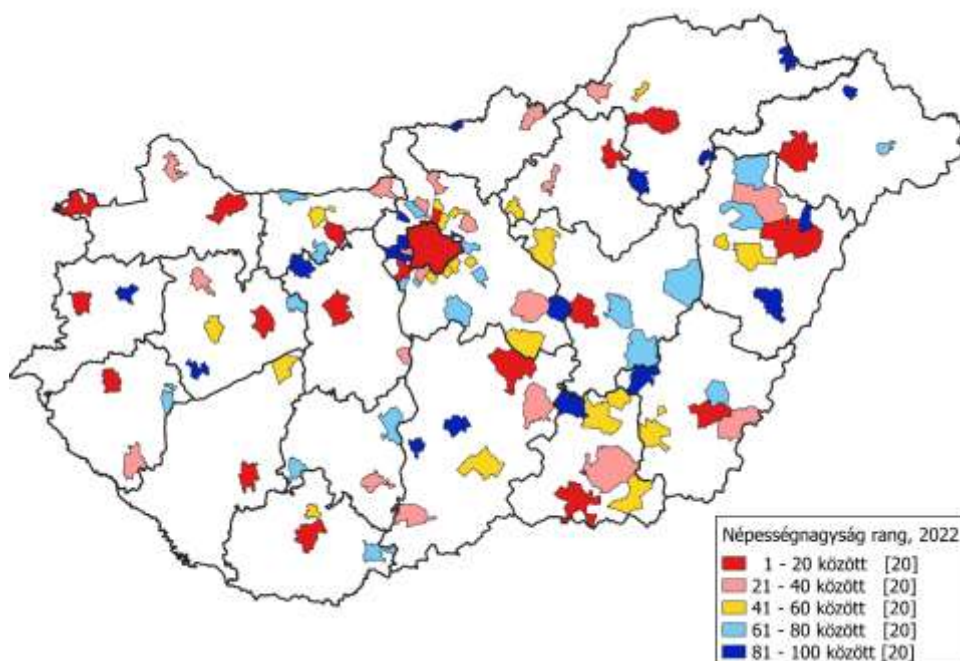
A szocializmus évtizedeiben (1949–1990) a változások felgyorsultak: új trendek is megjelentek, de több régi is folytatódott. Megyei szinten a területi kép igen egyszerű: a hat alföldi megyének romlott az összesített pontszáma, minden más megyének javult. Különösen gyorsan javítottak pontszámaikon az ipari megyék (Baranya, Borsod-Abaúj-Zemplén, Fejér, Komárom-Esztergom, Nógrád, Veszprém), az alulurbanizált dunántúli megyék (Somogy, Tolna, Zala), valamint Pest megye. Ezzel szemben – Szabolcs-Szatmár-Bereg kivételével – minden alföldi megyében gyors volt a visszaesés, különösen látványos Jász-Nagykun-Szolnok és Békés esetében. A javuló trendet mutató megyék e korszakbeli pozícióerősödésének zöme általában az 1949 és 1970 közötti időszakra esett: 1970 és 1990 között csak Somogy, Tolna, Veszprém és Szabolcs-Szatmár-Bereg javított jelentősen a pozícióján, miközben Borsod-Abaúj-Zemplénnek és Nógrádnak ekkor már csökkent az összesített pontszáma. Ugyanez igaz a fogyásra is: az alföldi megyékben különösen az 1949 és 1970 közötti időszak járt nagyon gyors pozícióvesztéssel. Települési szinten is nagy volt a mozgás ebben az időszakban. A leggyorsabb előre-lépést néhány megyeszékhely (Veszprém, Zalaegerszeg, Szekszárd), a szocialista városok (Dunaújváros, Ajka, Kazincbarcika, Komló, Várpalota, Oroszlány, Tiszaújváros) a budapesti agglomeráció számos települése (Érd, Dunakeszi, Szigetszentmiklós, Gödöllő, Budaörs, Szentendre, Gyál), a Balaton-parti Siófok és Keszthely, valamint Mátészalka, Balassagyarmat és Tapolca produkálta. A gyors visszaesők sora is hosszú. Legtöbb közöttük az alföldi város: Bács-Kiskunból Jánoshalma, Kiskunmajsa, Tisza-kécske; Békésből Battonya, Békés, Dévaványa, Gyomaendrőd, Mezőberény, Sarkad, Szarvas; Csongrád-Csanádból Csongrád, Hódmezővásárhely, Makó, Szentes; Hajdú-Biharból Balmazújváros, Hajdúböszörmény, Hajdúnánás, Püspökladány; Jász-Nagykun-Szolnokból Jászberény, Karcag, Kisújszállás, Mezőtúr, Törökszentmiklós, Túrkeve; Szabolcs-Szatmár-Beregből Újfehértó; Pest megyéből Abony és Nagykőrös. Rajtuk kívül csak Borsod-Abaúj-Zemplén néhány városa (Mezőkövesd, Sárospatak, Sátoraljaújhely) és a Dunántúlról Sárbogárd említhető meg (4–5. ábra).

Az utolsó történelmi korszak a rendszerváltozás utáni időszak (1990–2022), mely szintén jelentős változásokat hozott a 100 legnépesebb város sorrendjében és összetételében. A legnagyobb előretörést Pest megye produkálta: összesített pontszáma 631-ről 1242-re nőtt, ami messze minden idők legnagyobb megyei koncentrációja. Jól jelzi Pest megye fölényét, hogy 2022-ben a második legmagasabb pontszám (Bács-Kiskun: 309) kevesebb, mint negyede Pest értékének. A fővárost övező térség mindenek feletti növekedésének az is a következménye, hogy csak Győr-Moson-Sopron összesített pontszáma tudott még kismértékben növekedni 1990 és 2022 között, egyetlen más megyéé sem. Ugyanakkor Baranya, Békés, Borsod-Abaúj-Zemplén, Jász-Nagykun-Szolnok, Nógrád, Tolna és Veszprém esetében jelentős csökkenést tapasztalhattunk az összesített

pontszámokban. A helyezésüket gyorsan javító városok zöme (pl. Érd, Dunakeszi, Szigetszentmiklós, Gödöllő, Budaörs, Szentendre, Gyál, Dunaharaszti, Göd, Fót, Veresegyház, Gyömrő) a budapesti agglomeráció része: mellettük Mosonmagyaróvár előretörése jelentős csupán. 1990-hez képest 12 új város került fel a listára, ebből 11 Pest megyei, mindössze Hajdúsámson a vidéki. Szélesebb és változatosabb azon települések köre, melyek jelentősen rontottak pozícióikon. Ide tartozik néhány szocializmus korabeli iparváros (Kazincbarcika, Komló, Paks, Tiszaújváros), számos alföldi kisváros (Békés, Csongrád, Gyomaendrőd, Hajdúnánás, Karcag, Mátészalka, Mezőtúr, Orosháza, Püspökladány, Szarvas, Törökszentmiklós), valamint egyéb kisvárosok az ország különböző részeiről (Balassagyarmat, Dombóvár, Gyöngyös, Keszthely, Mohács, Sátoraljaújhely, Tapolca) (5–6. ábra).

6. ábra

Magyarország 100 legnépesebb települése 2022-ben

Forrás: KSH adatai alapján saját szerkesztés.

Az egyes megyék szerepének változása több mutatóval szemléltethető (2. táblázat). Szabolcs-Szatmár-Bereg kivételével az alföldi megyék mindegyike még a 19. század folyamán elérte legmagasabb összesített pontszámát: azóta városaik relatív pozícióvesztését figyelhetjük meg. Ehhez hasonló jelenség az Alföldön kívül csak Tolna megyében jellemző. Ezzel szemben Észak-Magyarország megyéi, valamint Baranya, Komárom-Esztergom, Veszprém és Zala a szocializmus alatt, Fejér, Győr-Moson-Sopron, Somogy és Pest pedig 1990 után érték el pontszámaik maximumát. A kezdeti (1870–1880) és a végső (2011–2022) pontszámokat összehasonlítva is hasonló képet kapunk. Az öt szűkebb értelemben vett alföldi megye és Tolna 1870–1880-as pontszámai magasabbak, mint a 2011–2022-es értékek, sőt Békés és Jász-Nagykun-Szolnok esetében a visszaesés több mint 60%-os. Minden más megyében napjaink pontszámai a magasabbak, általában 10–25%-kal: ennél nagyobb értékekkel csak Komárom-Esztergom, Nógrád, Somogy, Veszprém, Zala és Pest rendelkezik. Jól mutatja az Alföld hanyatlását, hogy legkevésbé visszaeső megyéjének (Bács-Kiskun) pontszámcsökkenése 33%, melyet Győr-Moson-Sopron csak jelentős távolságban követ (13%-os növekedéssel!) a listán.

A települések közül érdemes néhány extrém példát is kiemelni. Érd és Tatabánya a legmagasabbra jutott olyan városok, amelyek 1870-ben még nem szerepeltek a 100 legnépesebb település körében. Érd 1941-ben került a listára: 2022-ben 71.425 fős lélekszámával a 11. legnagyobb település. Tatabánya (mai közigazgatási területét figyelembe véve) 1900-ban került a 100 legnépesebb település közé: 1970-ben a 10. legnagyobb város volt, ma pedig a 13. helyet foglalja el. Az 1870-ben még listán nem lévő települések közül Komló, Kazincbarcika, Ajka, Szentendre és Budaörs a legnagyobb 40, Gödöllő és Szigetszentmiklós a legnagyobb 30, míg Ózd, Dunaújváros és Dunakeszi a legnagyobb 20 letelepülés közé került a későbbiekben.

Számos olyan település is van, amelyek valaha az ország 100 legnépesebb települése között voltak, de mára kiestek e körből. Közülük a legkisebbek (Battonya, Bátaszék, Jászládány és Tótkomlós) népességszáma nem éri el már a 6.000 főt sem, sőt Kunmadaras és Mélykút lakosságszáma 5.000 fő alatti. Ugyanakkor messze a legkisebb népességgel (3.033 fő) Öcsöd rendelkezett 2022-ben azon települések közül, amelyek 1870 óta valaha ott voltak a 100 legnépesebb között. Utóbbi települések zöme már a 19. század végére kikerült a listáról, de Tótkomlós még 1941-ben, Battonya pedig még 1960-ban is a 100 legnépesebb település között volt. A listáról kieső városok közül néhány korábban az első 50 település között helyezkedett el: közéjük tartozik Dunaföldvár, Túrkeve, Mezőberény és Kisújszállás, melyek a második világháborút követő évtizedekben hullottak ki. A legextrémebb példa Gyomaendrőd: a város 2022-re került ki az első 100 település köréből, de 1870-ben (a mai közigazgatási határok között, Gyomát és Endrődöt együtt tekintve) még a 27. legnépesebb volt Magyarországon.

Azok a legnagyobb települések, amelyek egy adott időpontban éppen nem tudtak az első 100 közé kerülni, 13.000 fő feletti lakossággal rendelkeztek. A legnagyobb közülük Albertirsa (2022-ben 13.450 fős népességgel a 101. helyen), de hasonló lélekszámmal bírt Püspökladány (2022: 13.416 fő), Sajószentpéter (2001: 13.157 fő) és Újfehértó (1990: 13.056 fő) is.

Az Alföld sajátosságai a 100 legnépesebb település tükrében

Ahogy az országos folyamatokból látható, számos karakteres településcsoport jelenik meg az ország 100 legnépesebb települése között, melyek bizonyos időszakokban kiemelkedő dinamikájukkal tűnnek ki. Az ilyen települések valamely funkcionális (iparvárosok, idegenforgalmi települések, agglomerációs települések) vagy hierarchikus (megyeszékhelyek) várostípushoz tartoznak. Olyan város csoport, amely területileg is jól körülhatárolható, a budapesti agglomeráción kívül csupán egy van, az alföldi városok. E csoport egyrészt a legnépesebb karakterisztikus településtípust alkotja a valaha a 100 legnépesebb település között előfordulók csoportjában, másrészt tagjai minden vizsgált időintervallumban kitűnnek átlag alatti dinamikájukkal. Így érdemesnek tűnik e csoport településeinek további vizsgálata.

Mi is az Alföld? A régiónak számos meghatározása lehetséges, jelen esetben kizárólag a mai országterületre vonatkoztatva (Beluszky 2001). A természeti földrajzi értelemben vett Nagyalföld a hat „alföldi megyén” túl magába foglalja Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves, Fejér, Tolna és Baranya megyék egyes részeit, sőt Pest megye nagyobbik részét is. E területek zöme ugyan természeti adottságait tekintve hasonlít az Alföld központi részéhez, de társadalmi, történeti, települési tekintetben jelentősen eltér attól. Közigazgatási értelemben a hat, teljes mértékben az Alföldhöz tartozó megyét érthetjük az Alföld fogalma alatt. E tanulmány témáját tekintve ugyanakkor a településhálózat a döntő faktor: az Alföld más tájaktól eltérő, speciális településhálózattal rendelkezik. Mindezt leginkább a településhálózati régiók írják le, ami alapján az Alföld településhálózati régió az Alföld öt megyéjét (Bács-Kiskunt, Békést, Csongrád-Csanádot, Hajdú-Bihart, illetve Jász-Nagykun-Szolnokot) teljes egészében magába foglalja, továbbá kiterjed Pest megye Cegléd és Nagykőrös környéki, illetve Szabolcs-Szatmár-Bereg Nyíregyháza és Tiszavasvári környéki térségeire is (Beluszky 2003). Ugyanakkor Szabolcs-Szatmár-Bereg nagy része eltérő településhálózattal rendelkezik (Északkelet-Alföld), az Alföld további peremterületei pedig más településhálózati régiókhoz (Észak-Magyarország, budapesti agglomeráció, Közép-Dunántúl, Dél-Dunántúl) tartoznak. Jelen tanulmányban a közigazgatási értelmezés mellett ezt a településföldrajzi megközelítést veszem alapul.

Az Alföld településhálózata alapvetően különbözik az ország többi részétől. A török kor előtt e különbségek elhanyagolhatók voltak, ám a török kor alatti és az azt követő időszak településpusztulási és -megújulási folyamatai alapvetően alakították át a régió településhálózatát. A korábbi nagyszámú falu zöme eltűnt, helyettük nagy népességű és nagy határu agrárvárosok uralták a tájat. E városok ritkán helyezkedtek el, s a közöttük lévő terület mezőgazdasági művelése csak ideiglenes településformák létrejöttével volt megvalósítható. Mivel a kis- és középbirtok terjedt el, e birtokokon a török kor után először ideiglenes szállásokat, majd állandóan lakott tanyákat hoztak létre. A településhálózatot a nagy népességű, ritkán elhelyezkedő agrártelepülések és a hozzájuk tartozó tanyák jellemezték. Falvak alig maradtak az Alföldön, leginkább csak a folyók menti mocsaras vidékeken (Beluszky 2010a; Beluszky, Bajmócy, Jankó 2021). Ennek megfelelően az Alföld urbanizációja is más szabályok szerint zajlott, mint az ország többi részén, hiszen a faluból városba áramlás itt alig volt értelmezhető. E folyamat csak majd később, a tanyaközségek létrejötte után kapott nagyobb szerepet, viszont ugyanekkor jelentős volt a tanyáról városba beköltözés is.

Az Alföld egyes részeinek településhálózata azonban kismértékben eltér az általánostól. E térségek az Alföld peremén helyezkednek el, s gyakran valamely más, a mai határokon túli településhálózati régió részét képezik. Biharban a kis- és középfalvak dominálnak, de tanyákkal itt is találkozhattuk, hasonlóan a szomszédos partiumi területekhez. Békés és Csongrád-Csanád megyék déli, csanádi és torontáli részei – a Bánát településhálózatához hasonlóan – elsősorban középfalvasak, itt a tanyák szerepe is kisebb volt. Bácska közép- és nagyfalvas szerkezetű, tanyák és majorok is jellemzik, mint ahogy a délebbi, vajdasági területeket is. A Dunamente (Kalocsa és Solt környéke) szintén középfalvas, és itt is találkozunk tanyákkal és kisszámú majorral is (Beluszky 2003). E térségek településhálózatukat tekintve akár az Alföldtől eltérő, más régiókhoz is tartozhatnának, azonban városaik népesedési trendjei megegyeznek az Alföld többi részének városaival. Ezzel szemben a külön településhálózati régiót alkotó Északkelet-Alföld nagyobb városainak (Kisvárdá, Mátészalka) népesedési trendjei inkább a dunántúli és az észak-magyarországi városokhoz hasonlatosak, semmint az alföldiekéhez (Beluszky 2003).

A második világháború után a településpolitika alapvetően alakította át az Alföld képét. A nagyhatáru mezővárosok bizonyos határrészeit levágták, ezekből új községeket hoztak létre. Jelentősen csökkent számos alföldi város területe és népessége. A létrehozott új tanyaközségek legtöbbször életképes maradt, e települések a tanyasi lakosság egyre nagyobb részét koncentrálták belterületükön. A településpolitika ugyanakkor tanyaellenes volt: mindent megtettek a tanyaivilág felszámolása érdekében, így a korábbi tanyasi lakosság töredéke maradt csak meg a külterületen. Ez alól mindössze a Duna-

Tisza közti Homokhátság területe a kivétel. Így az elmúlt 70 év során az Alföld sokat veszített korábbi településhálózati sajátosságaiából. Megjelentek itt is a falvak, a külterületi népesség száma pedig visszaesett, így ma már korántsem annyira eltérő az Alföld településhálózati jellege, mint korábban. Hasonló a helyzet az alföldi városokkal is. E települések agrárjellegűek voltak, nagy népességgel és jelentős tanyasi lakossággal, alapvetően falusias beépítéssel. Ugyanakkor agrárjellegük és tanyasi lakosságuk jelentősen mérséklődött, funkcionálisan egyre közelebb kerülnek a Dunántúl kisvárosaihoz. Elsősorban a nagy belterületük és a falusias beépítettségük őrzi még a korábbi jellegét, de itt is megindult az átalakulás (Becsei 1995, 2007; Tóth, Marosi 1977).

Az Alföld sajátos településhálózatából adódik, hogy az 1870 és 2022 között a 100 legnépesebb település között valaha előforduló városok között az Alföld alapvetően felülreprezentált. Miközben az Alföld jelenleg az ország népességének 28%-át koncentrálna, addig a 158 érintett település között 72 alföldi található, ami 46%-os arányt jelent (3. táblázat). 1870-ben a 100 legnépesebb település közül 63 volt alföldi, ez 1910-re 60-ra, 1949-re pedig 57-re csökkent. A következő évtizedekben az Alföld súlyának csökkenése felgyorsult: 1990-ben már csak 38 alföldi település volt az első 100-ban. 1990 óta is tart az Alföld szerepvesztése, de a folyamat lassult: 2022-ben 34 alföldi város volt csak a 100 legnépesebb település között, és ez az arány már nem sokkal haladja meg az Alföld népességarányát. Összesen 31 alföldi város ugyanakkor 1870 és 2022 között mindvégig a 100 legnépesebb település között található. Nem alföldi ilyen település csak 23 van, vagyis e téren is jelentősen felülreprezentált az Alföld.

3. táblázat

Az alföldi városok helye Magyarország 100 legnépesebb települése között (1870–2022)

Vármegye	Összes	A	B	C	D	E
Alföld*	72	31	3	32	0	6
Nem Alföld	86	23	39	10	4	10
Összesen	158	54	42	42	4	16

Forrás: KSH adatai alapján saját számítás.

A: 1870 és 2022 között minden népszámlálásnál a száz legnépesebb település között található.

B: 1870-ben nincs az első száz település között, de később bekerül és ott is marad.

C: 1870-ben az első száz település között van, de később kiesik és 2022-ben sincs ott.

D: 1870-ben és 2022-ben is az első száz település között van, de egyes köztes években kiesik.

E: 1870-ben és 2022-ben sincs az első száz település között, de egyes köztes években szerepel a listán.

*: Az Alföld fogalma alatt jelen esetben a hat alföldi megyét és Pest megye délkeleti részét értem.

Leglátványosabban a 100 legnépesebb település listájára bekerülő (és ott is maradó), illetve a listáról kieső települések egymáshoz viszonyított aránya jelzi az Alföld visszaesését. Összesen három olyan település van az Alföldön, melyek 1870 után kerültek a 100 legnépesebb település közé és 2022-ig folyamatosan ott is vannak. A három város egyike sem tipikusan alföldi: Kisvárdra és Mátészalka a településföldrajzi értelemben eltérő Északkelet-Alföld településhálózati régió területén fekszik, Hajdúsámson pedig az egyetlen vidéki szuburbán település, mely be tudott kerülni az első 100 közé. Az Alföldön kívül – szemben az alföldi hárommal – 39 olyan város van, mely 1870 után került a 100 legnépesebb település közé és 2022-ben is ott található. Ezzel ellentétes képet mutat a listáról lekerülő települések száma. Miközben az Alföldön 32 ilyen település található, az ország többi részén csak 10. Vagyis a bekerülő-kikerülő arány az Alföldön 3/32, az ország többi részén 39/10. A legtöbb alföldi kieső az 1960-as években volt (7), ezt az 1950-es évtized (6) és az 1970-es évtized (5) követi, de legalább három alföldi kieső volt az 1890-es, az 1910-es, az 1920-as években, valamint 2001 és 2011 között is. Vagyis az erősen agrárjellegű alföldi városok pozícióvesztésének elsődleges oka a szocialista urbanizáció, de hanyatlásuk folyamatos 1870 óta és nem állt le 1990 után sem.

Összesen 66 olyan alföldi város van, mely 1870-ben vagy 2022-ben az első 100 település között foglalt helyet, így egyértelműen eldönthető a lista alapján, hogy javítottak vagy rontottak pozíciójukon. Közülük 59 rontott, 7 javított a helyzetén. A hét előrébb kerülő alföldi város között található a három észak-alföldi megyeszékhely (Debrecen, Nyíregyháza, Szolnok), két további város (Kisvárdra, Mátészalka), melyek településföldrajzi értelemben kívül esnek az Alföldön, illetve ide tartozik még a szuburbán jellegű Hajdúsámson és az egyetlen tényleges nem-megyeszékhely jogállású, pozícióját javítani képes alföldi város, Kiskunhalas. Számos alföldi megyében ugyanakkor 10 feletti a listára valaha felkerült, de pozícióikat rontó települések száma. Összehasonlításképpen, az Alföldön kívüli térségekben 52 város javított 1870 és 2022 között, 4 ugyanazon a helyen van, 20 pedig rontott a helyzetén (*1. táblázat*).

Hogyan hatott a településpolitika az alföldi városokra? Leggyorsabb visszaesésük az államszocialista időszakban történt, melynek okaiként az erőteljes agrárjellegű és az iparosítás hiányát, alacsonyabb intenzitását (valamint sok esetben a magas külterületi népességarányt) sorolhatjuk fel. Kérdés, hogy a településpolitika hogyan hatott mind ezen folyamatokra? A felülről vezényelt és alapvetően hierarchikus szemléletű településpolitika nem tudott mit kezdeni az alföldi városok másságával, az adott hierarchiaszinteken belül uniformizálásra törekedett és azt is eredményezte. Azonban az alföldi városok „alföldi jellegének” csökkenését semmiképp sem lehet kizárólag az akkori településpolitika számlájára írni. Az agrárjellegű csökkenése, az agrárjellegű külterületi

lakott helyek visszaesése, az ipar és a szolgáltatások szerepének növekedése, az agrár-jellegű lakásállomány átalakulása az urbanizáció természetes velejárói. A politika egyrészt erősített e folyamatokon, másrészt – különösen 1949 és 1970 között – olyan ágazati gazdaságpolitikát folytatott, amelybe az Alföld kevésbé illett bele.

A listán szereplő alföldi városok közül ugyanakkor a legtöbbszörnek 1990 után is romlott a pozíciója, ami már nem magyarázható pusztán a fenti folyamatokkal. Összesen 39 olyan alföldi város van, amely 1990-ben vagy 2022-ben a 100 legnépesebb település listáján foglalt helyet. Közülük 30 város 1990 és 2022 között is rontott a pozícióján, többük jelentősen. Három település (Debrecen, Nyíregyháza, Balmazújváros) rangja nem változott, hat pedig javított. Utóbbiak közé tartozik a megyeszékhelyek közül Kecskemét és Szeged, Debrecen közeléből Hajdúböszörmény és Hajdúsámson, valamint két Pest megyei város (Cegléd és Abony) a budapesti agglomeráció peremén. Ez egyébként nem jelent érdemi előrelépést az 1949 és 1990 közötti időszakhoz képest, akkor ugyanis 5 alföldi város (Nyíregyháza, Mátészalka, Nyírbátor, Baja és Kalocsa) javított a helyzetén. Az alföldi városok visszaesésének mértéke ugyan csökkent 1949-1990-hez képest, de meghaladja az 1870-1910 és az 1910-1949 közötti értékeket is, régiók szintjén pedig közvetlenül Észak-Magyarország után következik a két alföldi régió.

Ha a budapesti agglomeráción kívüli Magyarországot vizsgáljuk, akkor Békés, Jász-Nagykun-Szolnok és Szabolcs-Szatmár-Bereg városainak pozícióvesztése továbbra is jelentős, míg Bács-Kiskun és Csongrád-Csanád esetében alig van változás, Hajdú-Bihar és Pest megye alföldi részének városai pedig javítottak a pozícióikon 1990 után. Püspökladány kivételével Hajdú-Bihar megye minden listán szereplő városa jobb helyzetbe került, ahogyan Pest megye alföldi részéről Cegléd és Nagykőrös, valamint Bács-Kiskun megye északi-középső részéről Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas és Kiskőrös is. Rajtuk kívül azonban csak Szeged, Jászberény és Kisvárdra lépett előre a rangsorban az ország többi, budapesti agglomeráción kívüli részével összevetve. Az országos adatokkal összehasonlítva mutatkozó ellentmondás ugyanakkor csak látszólagos: például Hajdúszoboszló az országos listán két helyet esett vissza 1990 és 2022 között, de ez úgy történt, hogy 5 budapesti agglomerációs település előzte meg, az ország többi részéről pedig csupán egy, miközben ő maga 4 várost is megelőzött. Hajdúnánás (1990: 69. helyezés, 2022: 78. helyezés) esetében még látványosabb a folyamat: 13 budapesti agglomerációs település mellett egy vidéki előzte meg, miközben megelőzött 5 másik várost.

E folyamatokban már nem a településhierarchiában elfoglalt pozíció, hanem a területi szempontok a meghatározóak. Az ország regionális fejlődési trendjei ugyan jobban érvényre jutnak e vonatkozásban, de mégis úgy tűnik, hogy az alföldi városok nagyobbik része 1990 után sem találta meg a helyét, pozíciója folyamatosan romlik az ország

városai között. E tanulmány módszertanával nem állapítható meg, hogy tovább csökkent-e az alföldi városok „alföldi jellege”. A népességszám adatok ugyanakkor azt mutatják, hogy egységes, szinte kizárólagos visszaesést mutató csoportként – miként 1949 és 1990 között – már nem beszélhetünk az alföldi városokról. Népességszám-változásuk mindinkább belesimul a budapesti agglomeráción kívüli országos trendekbe, de mivel az Alföld zömmel közepesen vagy gyengén fejlett térségekből áll, népesedési trendjeik is ennek megfelelőek. Népesedési dinamika terén tehát egyre kevésbé van „alföldi út”, egyre inkább csak a fejlett és a fejletlen térségek útjai különböztethetőek meg. Az alföldi jelleg ugyanakkor sok más vonatkozásban (épületállomány, külterületi népesség, agrárjelleg) megmaradhat, ám ennek feltérképezése más módszertant igényel.

Végül, érdemes kitekinteni városi népességszám-változás tekintetében az Alföld országhatáron kívüli területeire is. A tanulmányban használt adatbázis és módszertan nem tesz lehetővé pontos összehasonlítást, ám a korábbi szakirodalmakból az látszik, hogy a tendenciák hasonlóak (Bajmócy, Gracsek, Kovalcsik 2019). A Vajdaság északi részének városai (Ada, Bajmok, Magyarkanizsa, Óbecse, Törökbecse, Zenta) jelentősen veszítettek pozíciójukból a Kárpát-medence más városaihoz képest, népességszám-változási trendjeik a magyarországi alföldi városokéhoz hasonlatosak. Az Alföld romániai részének kisvárosai (Nagyszalonta, Nagyszentmiklós, Ószentanna, Zsombolya) ugyanakkor csak részben mutatnak hasonlóságot: pozíciójuk visszaesik ugyan, de kevésbé, mint a magyarországi városoké. A Vajdaság déli részének városai Bácskában és Bánátban is jóval dinamikusabbak, pozícióvesztés nem jellemző a legtöbb itteni városra. Néhány dunántúli kisváros kivételével ugyanakkor az „alföldi jellegű” népességszám-változás a Kárpát-medence többi részének városaira egyáltalán nem jellemző.

Konklúzió

Az elmúlt 150 év hazai településátalakulási folyamatait számos tényező befolyásolta. A változások kulcstelepülései, a hazai városhálózat elemei méretük, szerepkörük, funkcióik, regionális adottságaik tekintetében erősen differenciáltak, így az elmúlt másfél században tapasztalt fejlődési útjaik is igen eltérőek. A népességszám-változás és a települések népességszám szerinti rangsorban elfoglalt helye jó módszernek bizonyult a változások megragadásához. A 100 legnépesebb hazai település népszámlálásonkénti listáinak összehasonlításával jól körülhatárolhatóak azok a társadalmi, gazdasági és politikai folyamatok, melyek az egyes városok helyzetének változásait okozták. Az urbanizáció és a szuburbanizáció komplex folyamatai mellett a települések funkcionális karakterisztikája (iparváros, bányaváros, agrárváros, turisztikai település), mérete, továbbá földrajzi elhelyezkedése is meghatározónak bizonyult. Igen jelentős eltérések mutatkoznak a

városok fejlődési útjaiban településhálózati régiók vonatkozásában. Bár e folyamatok időben is jól elhatárolható szakaszokra bonthatók, a budapesti agglomeráció tekinthető a változások egyértelmű nyertesének, továbbá a Közép-Dunántúl, a Kisalföld és a Balaton településhálózati régiók legtöbb városa szintén előrelépett a legnagyobb települések listáján. A Dél-Dunántúl mellett (ahol többféle út is adódott), az Alföld az a nagyrégiója az országnak, ahol az elmúlt 150 évben a városok egyértelműen visszaestek a legnépesebb hazai települések listáján. E folyamat önmagában nem okoz meglepetést, ám néhány számadattal sikerült alátámasztani az Alföld, illetve az alföldi városok visszaesésének mértékét és azt, hogy e visszaesés folyamatos 1870 óta. Az alföldi agrár- városok leggyorsabb térvesztése az 1949 és 1990 közötti időszakra tehető, ám e folyamat azóta sem állt le: a legtöbb alföldi város az elmúlt három évtizedben is lefelé mozdult a listán, kivételek e tekintetben alig vannak. Az „alföldi út”, mely alapvetően más településhálózatot eredményezett az Alföldön, mint az ország többi részén ma már közelíteni látszik a többi térség útjaihoz, ám a korábról örökölt alföldi sajátosságok és a sok esetben kedvezőtlen fekvés ma is egy lefelé menő pályát eredményez az alföldi városok, különösen a kisebb népességű egykori agrár- városok esetében.

Irodalom

- Bajmócy P. (2003): *Szuburbanizáció a budapesti agglomeráción kívüli Magyarországon*. Doktori (PhD) értekezés. SZTE Földtudományok Doktori Iskola, Szeged
- Bajmócy P., Gracsek A., Kovalcsik T. (2019): Az urbanizáció területi különbségei a Kárpát-medencében 1950 és 2010 között. *Településföldrajzi Tanulmányok*, 1. 37–53.
- Becsei J. (1995): *Az alföldi város és külterületi népesség*. MTA FKI, Budapest
- Becsei J. (2007): Átalakuló alföldi városok. SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged
- Beluszky P. (2001): *A Nagyalföld történeti földrajza*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs
- Beluszky P. (2003): *Magyarország településföldrajza*. Általános rész: 2. javított és bővített kiadás. Dialóg Campus Kiadó, Budapest
- Beluszky P. (szerk.) (2008): *Magyarország történeti földrajza*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs
- Beluszky P. (2010a): Az alföldi mezővárosok – a szabályt nem erősítő kivételek. In: Barta Gy., Beluszky P., Földi Zs., Kovács K. (szerk.): *A területi kutatások csomópontjai*. MTA RKK, Pécs, 183–195.
- Beluszky P. (2010b): Magyarország településhálózatának átalakulása a XIX. század közepétől napjainkig. In: Stíli-Zakar I. (szerk.): *A terület- és településfejlesztés alapjai II*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 73–109.
- Beluszky P., Bajmócy P., Jankó F. (2021): Települési múlt. In: Kocsis K. (főszerk.) *Magyarország Nemzeti Atlasza – Társadalom*. CSFK Földrajztudományi Intézet, Budapest, 102–107.
- Beluszky P., Győri R. (2004): Fel is út, le is út...: Városaink településhierarchiában elfoglalt pozícióinak változásai a 20. században. *Tér és Társadalom*, 1. 1–41. <https://doi.org/10.17649/TET.18.1.929>
- Beluszky P., Győri R. (2005): *Magyar városhálózat a 20. század elején*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs

- Beluszky P., Kovács Z. (2012): A Kárpát-medence településföldrajza. In: Dövényi Z. (szerk.): *A Kárpát-medence földrajza*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 500–561.
- Horeczki R., Molnár E., Pirisi G. (2023): "A kicsi szép, de gyenge is"? Tünődés a magyarországi kisvárosok településhálózatban betöltött szerepéről. *Comitatus*, 246, 191–202.
- Kovács Z., Beluszky P., Tóth G., Egedy T. (2021): Városok. Kocsis K. (főszerk.) *Magyarország Nemzeti Atlasza – Társadalom*. CSFK Földrajztudományi Intézet, Budapest, 116–127.
- Pirisi G. (2014): Zsugorodó kisvárosok – A demográfiai hanyatlás néhány lokális aspektusa. *Településföldrajzi Tanulmányok*, 2., 35–46.
- Pirisi G. (2023): Kis város – növekvő figyelem? *CITY.HU Várostudományi Szemle*, 1., 5–13.
- Sárfalvi B. (1991): *Magyarország népességföldrajza*. Tankönyvkiadó, Budapest
- Timár J., Váradi M. M. (2000): A szuburbanizáció egyenlőtlen fejlődése az 1990-es évek Magyarországon In: Rechnitzer J., Horváth Gy. (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. MTA RKK, Pécs, 153–175.
- Tóth J., Marosi S. (szerk.) (1977): *Az urbanizáció népességföldrajzi vonatkozásai a Dél-Alföldön: A centrumok szerepe a népesség foglalkozási átrétegződésében és területi koncentrációjában*. Akadémiai Kiadó, Budapest (Földrajzi tanulmányok; 14.)

1. melléklet: Magyarország 100 legnépesebb települése (1870–2022)

A: 1870 és 2022 között minden népszámlálásnál a száz legnépesebb település között található (54)

Budapest; Pest: Cegléd, Vác, Nagykőrös, Abony; Fejér: Székesfehérvár; Komárom-Esztergom: Esztergom, Tata; Veszprém: Veszprém, Pápa; Győr-Moson-Sopron: Győr, Sopron, Mosonmagyaróvár; Vas: Szombathely; Zala: Zalaegerszeg, Nagykanizsa; Baranya: Pécs, Mohács; Somogy: Kaposvár; Tolna: Szekszárd, Paks; Borsod-Abaúj-Zemplén: Miskolc, Mezőkövesd, Sátoraljaújhely; Heves: Eger, Gyöngyös; Hajdú-Bihar: Debrecen, Hajdúböszörmény, Hajdúszoboszló, Balmazújváros, Hajdúnánás, Berettyóújfalú; Jász-Nagykun-Szolnok: Szolnok, Jászberény, Törökszentmiklós, Karcag, Mezőtúr; Szabolcs-Szatmár-Bereg: Nyíregyháza; Bács-Kiskun: Kecskemét, Baja, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas, Kalocs, Kiskőrös; Békés: Békéscsaba, Gyula, Orosháza, Békés, Szarvas; Csongrád-Csanád: Szeged, Hódmezővásárhely, Szentes, Makó, Csongrád.

B: 1870-ben nincs az első száz település között, de később bekerül és ott is marad (42)

Pest: Érd, Dunakeszi, Szigetszentmiklós, Gödöllő, Budaörs, Szentendre, Gyál, Dunaharaszti, Göd, Fót, Vecsés, Veresegyház, Gyömrő, Pomáz, Monor, Szigethalom, Százhalombatta, Pécel, Budakeszi, Biatorbágy, Törökbálint, Pilisvörösvár, Kistarcsa; Fejér: Dunaújváros; Komárom-Esztergom: Tatabánya, Komárom, Oroszlány; Veszprém: Ajka, Tapolca; Vas: Sárvár; Zala: Keszthely; Baranya: Komló; Somogy: Siófok; Tolna: Dombóvár; Borsod-Abaúj-Zemplén: Ózd, Kazincbarcika, Tiszaújváros; Heves: Hatvan; Nógrád: Salgótarján; Hajdú-Bihar: Hajdúsámson; Szabolcs-Szatmár-Bereg: Mátészalka, Kisvárd.

C: 1870-ben az első száz település között van, de később kiesik és 2022-ben sincs ott (42)

Fejér: Sárbogárd; Vas: Kőszeg; Zala: Zalaszentgrót; Somogy: Marcali; Tolna: Bonyhád, Dunaföldvár, Tolna, Tamási; Bátaszék; Borsod-Abaúj-Zemplén: Sárospatak; Hajdú-Bihar: Püspökladány, Hajdúhadház, Hajdúdorog, Nádudvar, Derecske, Létavértes; Jász-Nagykun-Szolnok: Kisújszállás, Túrkeve, Tiszafüred, Kunszentmárton, Jászárokszállás, Kunhegyes, Jászapáti, Jászladány, Kunmadaras; Szabolcs-Szatmár-Bereg: Újfehértó, Tiszavasvári, Nagyálló; Bács-Kiskun: Kiskunmajsa, Jánoshalma, Tiszakécske, Bácsalmás, Mélykút; Békés: Gyomaendrőd, Mezőberény, Dévaványa, Sarkad, Battonya, Tótkomlós, Vésztő, Szeghalom; Csongrád-Csanád: Mindszent.

D: 1870-ben és 2022-ben is az első száz település között van, de egyes köztes években kiesik (4)

Pest: Dabas; Fejér: Mór; Veszprém: Várpalota; Nógrád: Balassagyarmat.

E: 1870-ben és 2022-ben sincs az első száz település között, de egyes köztes években szerepel a listán (16)

Pest: Albertirsa, Nagykáta; Veszprém: Balatonfüred; Győr-Moson-Sopron: Kapuvár; Vas: Celldömölk; Somogy: Nagyatád, Barcs; Borsod-Abaúj-Zemplén: Sajószentpéter; Heves: Heves; Nógrád: Bátortereny; Jász-Nagykun-Szolnok: Tiszaföldvár, Öcsöd; Szabolcs-Szatmár-Bereg: Nyírbátor; Bács-Kiskun: Lajosmizse, Kecel, Kunszentmiklós.
Az 1870–2022 között helyezésüket javítók aláhúzással lettek jelölve.